

A. B. НҮРЖАНОВА

(Сүлеймен Демирел атындағы университет, Қаскелен, Қазақстан)

ТІЛДІК ДУНИЕ БЕЙНЕСІНДЕГІ «БАС» СОМАТИЗМІНІҢ ФРАЗЕОСЕМАНТИКАЛЫҚ ӨРІСІ

Аннотация. Мақалада тілдік дүние бейнесіндегі «бас» соматизмінің фразеосемантикалық өрісі қарастырылды. Қазақ тілінің фразеологиясы негізінде «бас» компонентті соматикалық фразеологиялық бірліктер жан-жақты сипатталды және жүйеленді. Зерттеу семантикалық сипаттау негізінде жүргізіледі. Қазақ тілдік дүние бейнесін сомдауда *bas* компонентті фразеологиялық тіркестердің образды-ассоциативтік және образды-эстетикалық, образды-прагматикалық өрісі *bas* лексемасының ұлттын дәстүрлі дүниетанымында орны ерекше лингвомәдени бірлік екендігін көрсетті. Бастиң тек анатомиялық орган ғана емес, сонымен бірге «сын-сипат, кейіп-пішіні бар зат», «акыл-ой жинақталатын терең ыдыс», «акыл-ойдың таразысы», қоймасы» түрінде елестетілетіндігі, ал адамның ақыл-ойы (басы) жетпейтін ұғымдар Алланың, Құдайдың, Тәнірінің құлдартылғаны мен, Табиғаттың құшімен түсіндірілетіндігі анықталды.

Тірек сөздер: соматикалық лексика, бас, тілдік дүние бейнесі, фразеологиялық бірлік.

Ключевые слова: соматическая лексика, голова, языковая картина мира, фразеологическая единица.

Keywords: somatic lexis, head, linguistic world view, phraseological unit.

Адам және оның дене бітімі, түр-тұлғасы, ішкі жан дүниесі, сана-сезімі, мінез-құлышы, қымыл-қозғалысы, мәдени өрсі, қофамда атқаратын әлеуметтік рөліне сай әрекеті т.б. туралы қалыптасқан көзқарастар жүйесін, адамның өмір сүретін кеңістігін игеру барысында жинақтаған мол тәжірибелесінің нәтижесін «Тіл және Адам» контекстінде зерттеуде ғылыми тұғырға алынатын «Тілдегі Адам образы» – қазақ тіл біліміндегі ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Тұла бойдағы әртүрлі органдардың атқаратын қызметі арқылы жүзеге асып жататын қымыл-қозғалыстар, сондай-ақ сезімдік таным мен логикалық ойлау жалпы адамзат баласына ортақ болып келетіндіктен, әртүрлі тілдердің соматикалық фразеологиялық бірліктерінде көрініс тауып жататын ақиқат болмыс үзінділері негізінен бірдей болып келеді. Дегенмен, дүниенің тілдік бейнесінің үзінділерінің бірінде, атап айтқанда, сыртқы әлемнен келетін әртүрлі сигналдарды сезу және қабылдау модельдерінде ұлттық менталитеттің өзіндік ерекшеліктері бой көрсетеді. Өйткені әр тіл дүниегаламды өзінше бөлшектеп атайды, әр тілдің негізінде сол ұлттың өзіне ғана тән дүние бейнесі түзіледі, тіл өкілі өзінің айтпақ ойын осы тілдік санада қалыптасқан дүние бейнесіне сай құрады.

Мақалага қазақ тілінің фразеологиялық сөздігіндегі «бас» соматизміне қатысты 36 фразеологиям арқау болды. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Бас – адамның, жан-жануарлардың ауыз, көз, құлақ, мұрын, ми т.б. орналасқан дене мүшесі» делінген.

Қазақтың діні танымы «*Бас – Тәңірінің өзі жұп-жұмыр етіп жаратқан*», «*жогарыдағы көк тәңірімен тілдесе алатын*», «*жерлік емес, көк алемінің дүниесі*», «*Адамның басы – Алланың добы*» деп, бастиң «*Жаратқан Алланың меншік дүниесі*» екендігін растайды [1, 202]. Сонымен қатар қазақ ұғымында тек бас ғана емес, бас киім де – қасиетті, киелі болып есептеледі. Бас киім – үйдің құт-берекесінің символы болып саналады. Этнограф-ғалым Н.Шаханова бас киімнің сакралды «*жоғары жакқа*» қатысты семантикалық дөрежесін «*құт*» ұғымымен қарастыра келіп, «*бас – құт*» мекендейтін ұялайтын орын» деген түсініктің «*қасиетті, киелі*» саналуына негіз болғандығын айтады [2]. Сондықтан да қазақ бас киімді жерге тастауға, аяқпен басуға тыйым салады, бұл жөнінде Ш. Уәлиханов былай дейді: «Некоторые киргизы (казахи) ни за что не дают своего головного убора, боясь худых последствий» [3]. Бас киімге қатысты жосын-жоралғылардың түрлөрі мол, әрі олардың дәні ертеден келе жатқан мифологиялық түсінікпен, ырымдармен астасып жатады. Айталақ, бас киім қасиетті, оны айырбастауға болмайды, аяқасты қылмайды. Жақсы кіслердің тымағы атадан балаға мұра есебінде қалып отырған. Қазақ «*багым ауады* » деп бас киімді ешкімге сыйламаған. Бас киімді айырбастамаған, басыңдагы багың кетеді немесе *біреудің басындағы бәлесі жүғады*, – деп түсінген. Бас киімнің андаусызда немесе қасакана жерге түсірілуі жамандықтың нышаны болып есептелген. «*Тымақ ұру*» немесе «*Тымақ тастап кешірім сұрау*» – бітімге шақырудың ең үлкен жолы. Айыпкер жағының беделді адамдары мен жасы үлкен, жән білетін

ақсақалдары құныкер ауылындағылардың алдына барып «Құдай кешсе, кеш! Білмestіk, оқыс кездесеттік (қасақана емес) іс болды, кешірім!» деп етінген кезде ортаға ен үлкен ақсақалының бас күмін тастап, сөзге, мәмілеге шақыратын болған. Ертеде шала туған сәбиді «тымаққа салып қырқынан шығаратын» ғұрып болған. Шала туған сәби ұстауга, бесікке салуға келмейді, тымақ жылы ері бөлеуге, ұстауга ыңғайлыш болады және сәбидің неше күні кем болса, сонша күн бойы керегенің әр басына ілініп қойылады, есеп кереге басы арқылы есептеледі. Мысалы, қырық күні кем болса, керегенің қырқыншы басынан бала тымақтан алынып, әдетте, содан кейін жаңа туған баланың рәсімі жасалынған. Егер бала қыста туса, онда үй қабыргасына бірнеше шеге қағылып ілінеді. Бұл да тымақтың қадірі мен қасиетін бейнелейтін көріністердің бірі [4].

Тілдік санада қалыптасқан осындай ұғым-түсініктеге орай, ер адамның бас күмдері атаулары кездесетін фразеологиялық тіркестердің (бөрік киген, бөркін аспанаға ату, бөрікпен ұрып алатын, бөрікті тастап, боріден құтылу, бас жарылса, бөрік ішінде) ішкі құрылымында «Тәңір-бас-құт» мифологемасы, «аталық-құт» архетипі, «құт-ер адам-бас күм», «ер адам – ер адамға тән «ерек-тік» қасиеттер» мағыналық өрістер кезегі сияқты этномәдени із-таңбалар сақталған және тілдік дүние бейнесінің фразеологиялық фрагментінде адам жаратылышы туралы сакральдік сипаттағы концептуалдық білім жүйесі бекітілгенін байқауга болады.

Қазактың «карабайыр» санаудың бастың «элеуметтік мәртебесі» оның «жоғарыдағы орнымен» өлшенеді, яғни *бас* – «адамның өзді-өзіне, өзінің қадір-қасиетіне, абырай-атағына, қогамдағы орнына берген жоғары бағасы». Сондықтан адам өзге біреудің «бұл мәртебелі орынға» таласуын, шығуын қаламайды. *Басқа шығуды* «өктемдік жасау», «басыну», *басқа шауып төске өрлеуді* «көкірек керу, мемменсу» деп қабылдайды және оны болдырмауға күш жұмсайды (*басынан сөз асырмау* «ешкімге ессін жібермеді, ешкімді басындырмады», *басынан құс ұшырмау* «еш қандай басымшылыққа жол бермеу, жамандық көрсетпеу, қадірлеп әспеттеу»). Адамның қогамдағы алатын орнын даралау мақсатында мынадай соматикалық фразеологизмдер қолданылады: *басында дәурені түрдө*, *басынан құсы кептеді*, т.б. Мәселен, қазақ тіліндегі «жолы болмады» мағынасындағы басына бұлт айналды, басына күн туды, басы блееге душар болды десе, белгілі бір істің шешімін таптай, қинаған сэтте басын *тауға да, тасқа да ұрды, басын қоярга жер таппады* дейді. Қазақ дәстүріндегі өлген адамның басына *көк тас қою* рәсімі де «адамның басын құрметтеуден, оның тірлікегі қадір-қасиетін есте сақтаудан» туындаиды. «*Бас*» соматизмі адамның ең биік жетістігімен, оның өзін және басқаларды басқару қабілетімен ассоциияланып, ер адамның элеуметтік контекстегі рөлі дүние бейнесінің номинативтік фрагментінде *отагасы, қолбасы, елбасы* тіркестерімен бекітіледі.

Бастың адам өміріндегі ең маңызды дene мүшесі болуы оның «жеке адамның өзі және оның өмірі» деген ұғымды білдіріп, жеке тұлғаның символына алынуына арқау етілестіндіктен, дүниенің тілдік бейнесінде *басынан асыру, бас сауғалау, басын арашалау* сияқты басты «қорғаудың шарасы» да жан-жақты қарастырылады. Мұнда бас – «жеке адам» қазактың тұрмыстық мәдениетінің жекелеген компоненттерімен катарласа келіп, этномәдени құндылық дәрежесіне көтеріледі. Мәселен, «біреудің сөзін елемеді» дегенді білдіретін *басынан асырды* соматикалық фразеологизмінің негізіне қазактың ұлттық ойыны саналатын палуан күресіндегі «қарсыласын басынан асырып лақтыру» тәсілі алынған болса, «өз басын қорғады» дегенді білдіретін *басын арашалады* тұрақты тіркесінің жасалуына «дауласқан немесе жауласқан екі жақты келістіруге араға адамдар жүріп, төрелік айтып, «араашашы» болатын» қазактың дәстүрлі мәдениетіндегі рәсім жатыр. Сол сияқты «өз басын қорғады» дегенді білдіретін *бас сауға сұрады, басын сауғалады* соматикалық фразеологизмдері жаугершілік тұсындағы сауға сұрау салтына қатысты болып келеді. Қолға түскен тұтқынның сауға ретінде «басын өзіне сыйға қалдыруды» етінген жаугершілік өмір жағдаятынан туындаған накты етініш біртіндеп абстракцияланып, қандайда бір нәрсеге кінелі болған адамға байланысты жалпы қолданысқа ауысқаны сөзсіз [5, 68-б.]. Көшпелі қазақ мәдениетінде орын алып келген рулы елдің ынтымағын сақтау үшін «жарылған бастың» құнын даулап, жар салып, жария етпей, *бас жарылса борік ішінде* деп дау-дамайды өршітпей тоқтату да дүниенің қаралайыр бейнесінде ұрпакқа қалар ұлағат ретінде тіркеледі. Ал қазактың ұлттық дүниетанымында қүйеуге шығу, келіншек болу ұғымы – басына орамал салу (келіншек болудың белгісі), жалаң бас журмеу ұғым-түсінігімен тығыз байланысты десек, ерінен айрылған қаралы әйелдің *басына қара жасамылуы* «аза тұтуды» білдіреді. Демек дүниенің мәдени бейнесінде бас соматизмі этномәдени әлемнің элеуметтік кодына айналады.

Тілдік дүние бейнесінің фразеологиялық фрагментінде бастың «физикалық күш жұмсауға болатын қатты зат» ретіндегі бейнесі жеке адамның қоғамдық ортадағы әлеуметтік дәрежесінің, психологиялық жағдайының, психоэмоциялық күйінің төмендігін сипаттайтын фразеологизмдердің образдық негізіне арқау етіледі. *Басын қақ жароды «қорлық көрсетті» басына ноқта киді «еркіндіктен айрылды» т.б.* тұракты тіркестердің негізінен алынған еркін тіркестер реалды орган – басқа сырттан физикалық тұрғыдан әсер етуге болатының көрсететін тілдік модельдер. Мысалы: *басына әңгір таяқ ойнатты «әмірін жүргізді», басынан таяқ кептеді «қысым көрді», басы байланды «еріксіз болды, мәжбүр болды», басы жерге түсті «қадірі кетті», басын ала қашты «безіп кетті, мойындаамады», ит терісін басына қаптады «кайыбын бетіне баса масқара қылып, ұрысты, балағаттады», басына тас тиді «соққы жеді, беті қайтты», басын айналдырды «алдан-арбады», басын жақмады «құртты, жоқ қылды», бас көтертпеді «ауыртпалық үсті-үстіне жамалды», басын тауға да, тасқа да соқты «әбден әуре-сарсанға түсті» т.б.*

Адам өмірінің әр кезеңін сипаттайтын соматикалық фразеологизмдер: *басы жас «тұрмысқа шықпаған, он жақта отырған жас қыздарға айтылатын сөз», мұндай фразеологизм кейде әйелі жастай өлген ер азаматтарға да жұбату мағынасында айтылып жатады, басы бос «үйленбекен, тұрмысқа шықпаған», басына бас қосты «үйленді, тұрмысқа шықты, ұрлағы көбейді», басы байланды «еркіндіктен айрылды» т.б.*

Қазақы тілдік дүние бейнесінде адам басы ділдік қабылдау және бір нәрсе туралы әртүрлі ұғымдарды өзіне жинақтау органды ретінде «көлемді шұнғыл ыдыс», «зат» түрінде елестетіледі. Ол «ыдыстың», «құыстың» толуы мен толмауы (*басы кеміді, басқа кірмеді*), босау мен босамауы (*басы пәледен босады, басы бос, басы бос емес*), көлемінің үлкеюі мен кішіреюі (*басы қазандай болды, шарадай басы шақшадай болды*), «ыдыс» ішіндегі «сұйықтың» сыртқы күштің ықпалымен қозғалысқа түсіу (*басы әңкі-тәңкі болды, басы (миы) шайқалды, басы қатты, басына қысым түсті*) қандай да бір мәселенің ой-санага әсерімен ұштастырылып, бас «акыл-ой қоймасы» және «психоэмоциялық күйдің көніші» тұрғысынан сипатталады. Оның бұл қасиеті тілдік дүние бейнесінің фразеологиялық фрагментінде бас туралы «адам денесінің жоғарғы жақта орналасқан манызды белгі», «пішіні, сын-сипаты бар, физикалық күш жұмсауға болатын реалды орган» ретіндегі «анатомиялық» және «физиологиялық» түсініктеменің адамның жеке тұлғасы, рухани болмысы, қадір-қасиеті, әлеуметтік жай-күйімен қабысуына, сөйтіп бас соматизміне «адамның өзі, оның жаратылышы мен күллі өмір-тіршілігі» деген символдық мән жүктелуге жетелейді.

«Адам дene тұрқының жоғарғы жағында орналасқан мүше», «акыл-ойдың, сана-зерденің, ес-жадының ұшығы», «ұғым-түсініктер қоймасы», «онды-терісті шешім қабылдайтын орган» болуы бастың әлеуметтік мәртебесін биіктетіп, оның жаратылышын мифологиялық таныммен, тәнірлік және ислами діни наным-сеніммен байланыстыруға негіз етіледі. Мәселен, бастың ең жоғарыда жеке дара орналасқан дene мүшесі болуы оның «математикалық санау нұктесіне» айналуына негіз етіледі: *басынан бастап, әр нәрсенің басын шалды «тиіп-қашып бір нәрсeden хабар берді», бір бастап екі бас артық т.б.*

Бастың домалақ пішіні «қарапайым адам, көптің бірі» деген мағынада жұмыр басты пенде, «адам тағдырдың жетегінде, бір алланың бұйрығы бойынша өмір кешеді» діни ұғымды білдіретін адамның басы алланың добы фразеологизмдерінде тіркелсе, *басына бақ қонды, басынан бақ құсы ұшты, басынан бағы тайды тіркестері арқылы қазақтың «қарабайыр» санаы жеке адамның байлық пен молшылықта, атақ пен данқка бөленип, сөнді де салтанатты өмір сүруін немесе сәтсіздікке ұшыраудың «тәніріден сыйға тартылатын бақ пен құттың құс кейпінде басқа қонуы немесе қонақтамай ұшып кетуімен» байланыстырады. Адам өмірінде кездесетін өте ауыр қыыншылықтарды *басына бұлт айналды, басына күн туды деп бұлттың үйірлуі, күннің тууы сияқты адам ырқынан тыс болатын табиғат құбылыстарымен бейнелей отыра, «қарабайыр» сана мұны құдайдың басқа салғаны, басына құдай салды деп Жаратушының (Құдайдың, Алланың) өмірімен түсіндіреді.**

Тілдік дүние бейнесінің фразеологиялық фрагментінде *адам басы «шұнғыл ыдыс», «бір нәрсе жинақталаудың орын, қойма», «қазына» сияқты «квазифизиологиялық» қосалқы сипаттамасы бар материалдық «ішкі әлем» органдардың бірі және маңыздысы ретінде көрініс береді. Адамның ақыл-ойын, қимыл-әрекетін, сана-сезімін басқаратын ми орналасқан «қойма» болғандықтан, бас соматизмі кез келген тілде ментальдық мағына арқалайды [6].*

Тілдік дүние бейнесінде адамда бастың саны «біреу» болатыны басы екеу емес соматикалық фразеологизмінің фондық мағынасы арқылы көрсетіліп, тіркестің «жөнсіз іс істемеу, орынсыз жерде батылдық жасамау» деген ауыспалы мағынасы мұндай жағдайда адамның *бастан айрылуы, яғни «өліп қалуы» мүмкін екенін ескертеді*. Сөйтсе де адамның саналы түрде *басын бәйгеге (ажалга, өлімге) тігіүін «қауіп-қатерге нар тәуекел етуді»* қарабайыр сана батыр, ержүрек, өжет адамның іс-эрекеті ретінде дәріптейді. Дүниенің тілдік бейнесінің фразеологиялық фрагментінде ер адамның жалғыздығы *салт басты, сабау қамишылы «жалғыз басты кісі», басы бос «қалындық айттырмадан»*, ал үйленіп, отағасына айналуы *бір басы екеу болды, басына бас қосылды* деп көрнекі суреттеледі. Дүниенің қарабайыр бейнесінде «екіден көп бастардың қосындысы» «бір топ адам» деген идеяның негізіне алынып, «адамдар бір жерге жиналды, шоғырланды» деген мағынаны білдіретін *бастары туїсті, бастары қосылды* соматикалық фразеологизмдерінің образын түзеді.

Дүниенің тілдік бейнесінің фразеологиялық фрагментінде бастың «шашпен көмкөрілген», «басқа да дene мүшелерімен мойын арқылы байланысқан», «қозғала алатын орган» түрінде берілген қарабайыр «анатомиялық» интерпретациясы фразеологиялық ауыспалы мағынаның астарынан бірде көрінеу, енді бірде көмескі көрініс беріп отырады. Мәселен, «істеген ісіне жауап беру» деген мәнде қолданылатын *баспен істегенді мойынмен көтеру* фразеологизмінің фондық мағынасы бастың «таразы», мойынның «ауыр-салмақты қетере алатын көпір» түріндегі «заттық» қасиетін мензесе, *шаши соматизмі қатысқан шаши агарды «қартайды, қажыды», шаши ал десе, бас алады «небір сұмдық істерге қаймықпай бара беретін әпер бақан, ұр да жық кісі», шаши етектен «қыруар, мол, көп», шаши етектен пайды тапты «өте мол табысқа кенелді», шаштың қандайда бір себептермен түсіп, адам басының жалтырап таз болуына негізделген таздан тарақ қалғалы қашан, таз таранғанша той тарқайды, таз кебін киді тұракты тіркестері бастың «шашпен көмкөрілген дene мүшесі» ретіндегі қарабайыр «анатомиялық» интерпретациясын береді. Бастың «қозғалатын дene мүшесі» ретіндегі қымылына негізделетін бейвербалды амалдар адамдар арасындағы қарым-қатынаста сөзсіз түсінісуді жүзеге асыратын «дene тілі» қызметтін атқарады. Мысалы: *бас көтерді «қарсылсты», бас иди «разылық білдірді», бас изеді «келісім білдірді, басын бұрды «тартынды», басын шайқады «қайран қалды», басы салбырады «енсесі түсті», басын төмен салды «бетіне қарай алмады, мойындағы»* т.б.*

Қарабайыр сана адам дenesінің вертикалды бағытта *бас, тұла бой, аяқ* деп бөлінетін бөліктерінде орналасқан дene мүшелерінің ішінен көз бен тілді, бауырды, аяқты «баспен тығыз байланысты маңызды органдар» ретінде айрықша атап көрсетеді. Мәселен, «басшылық жасау» дегенді білдіретін *бас көз болу* фразеологизмі көздің көрү функциясы мен мидың бакылау қызметтерінің қысыуына негізделіп жасалған болса, «ештенеден қаймықпай, ойын ашық бұкпесіз айту» дегенді білдіретін *бас кеспек болса да, тіл кеспек жсоқ* фразеологизмінің түп тегінде бастың «ойлауды», тілдің «сөйлеуді» жүзеге асыратын маңызды қызметтері аралық байланыс ғана емес, сонымен қатар көшпелі қазақ қауымының сан ғасырлар қолданған Ұлы Дала заңының ең ауыр жазасы бас кесуден де жоғары қойылған сөз өнерінің құдіреті жатады. Сондай-ақ дүниенің қарабайыр бейнесінің фразеологиялық фрагменті бастың закымдалуының (bastың жарылуы, кесілуі, алынуы т.б.) басты себебін де *басқа пәле тілден* деп «мақсат көздеп аңы да ауыр сөз айтудан немесе аңдамай сөйлеуден» іздестіреді. Дүниенің қарабайыр бейнесі адам дenesіндегі басқа мүшелерді *бастан құлақ садаға* деп бастың саулығының садағасына айналдырады.

Қазактың «қарабайыр» санағы «адамның өзі және оның бала-шагасы, туыс-туғандарының тегіс аман, уайымсыз-қайғысыз өмірін» *басы аман, бауыры бутін* деп сипаттағанда *басқа тікелей қатысы* бар дene мүшесі етіп адамның тұла бой бөлігінің ішкі күсында орналасқан орган – бауырды таңдап алады. Оның негізгі себебін бастың «қабылдауды, түсінуді, ойлануды, жоспарлауды» жүзеге асыратын, ал бауырдың «ұрық дамуында қан түзетін және адам ағзасындағы улы затттарды залалсыздандыратын орган» ретіндегі қызметтерімен түсіндіруге болады. Олардың бұл қызметтері дүниенің тілдік бейнесінде бас «жеке тұлғаның» (қара басыңа көрінгір «пәле-жала өз тубіне жетсін», *басына келді «біреуге істегені өзіне келді*», *басынан кешіті «өз өмірінде болып өтті*», қара басын *куйіттей* «өзінің ғана пайдасын көздеді», *сорлы бас, сор маңдай* «бакытсыз адам», *басымен жауап берді* «нендей жазаны болсын өзі көтерді» т.б.), бауыр «қандық, генеалогиялық туыстықтың» (*бауыр етім «ен жақындарым», тұган бауыр «бір эке бір шешенің балалары», бауыры құтсыз «бала тұрақтамайтын адам»* т.б.) символы етілуге арқа болғаны сөзсіз.

Бастың аяқпен байланысы тілдік дүние бейнесінде «бүтіндікті», «тұтастықты» бейнелейді: *бас-аяғы жиналды* «тегіс келді», *бас-аяғы түзу* «он екі мүшесі тегіс аман», *бастан аяқ* «бәрін, тұптүгел» т.б.

Бастың сын-сипаты әлеуметтік kontekste адамның қоғамдық ортадағы бет-беделін бейнелеп, *басы қадірлі* «құрметті адам», *басы қуарды* «бала көрмедин», *құ бас* «баласыз адам», *ақ бас* «жасы үлкен адам», *қара басы* «жеке өзі» тәрізді соматикалық фразеологизмдердің жасалуына арқау етіледі.

Әлемді қабылдаудың зооцентристік арқауында *бас* «аңың, жануардың, құстың басы» тұрғысынан сипатталғанымен, дүниенің қарабайыр бейнесінде аңың, құстың, жануардың басы антропоцентристік бағыт алып, адамның қылыш-қимылдының, мінез-құлыш, іс-эрекетінің өлшемі етіледі. Мысалы: *балық басынан шіриді* «басшы жаман болса, істің қиоя кетеді», *басында торғайдың миындаі ми жоқ* «алды-артын ойламайтын ақымақ», *басын ала қашты* «мойындармады», *басынан жүргенін сыйырды* «еркіне қоя берді», *басына ноқта киді* «еркіндіктен айрылды» т.б. «Адам басын» «жан-жануар, аң, құстың басымен» салыстыра келіп, «адам әлемі» мен «жануар әлемі» арасындағы ұқсастықты танып, ассоциативтік пайымына арқау еткен тіл иесі адам басының жануардан айырмашылығын *басына мүйіз шықтайды* «ешкімнен асып кетпейді» деп «қарабайыр» санасында бекітеді

Корыта айтқанда *бас* дүниенің тілдік бейнесінің фразеологиялық фрагментінде «адамның өзі және тұтас өмірінің» символына алынады. Тіл иесінің «қарабайыр» санасында бас «саны, сын-сипат, кейіп-пішіні бар зат», «ақыл-ой жинақталатын кең де терең ыдыс», «ақыл-ойдың таразысы», «ақыл-ойдың қазына-қоймасы» түрінде елестетіліп, адамның әлеуметтік өмірінің, рухани-мәдени болмысының бейнесіне арқау етіледі де, ал адамның ақыл-ойы (басы) жетпейтін ұғымдар Алла-ның, Құдайдың, Тәнірінің құдыретімен, Табиғаттың күшімен түсіндіріледі.

Сонымен, қазақ тіліндегі адамның өзін-өзі білуге, өзінің сезімін, әрекеттерін сарапап тануға бағытталған ақиқат болмыс үзінділерінің, соның ішінде соматикалық тілдік бірліктердің ұлттық-мәдени мазмұнынан маңызды асыл құндылықтар табуға болады.

ӘДЕБІЕТ

- 1 Сагидолда Г. Поэтикалък фразеологизмдердің этномәдени мазмұны. – Алматы: Фылым, 2003. – 247-б.
- 2 Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов. – Алматы: Қазақстан, 1998.
- 3 Валиханов Ч. Ч. Следы шаманства у киргизов. – С. 484.
- 4 <http://kk.wikipedia.org/>
- 5 Қайдар А. Тысяча метких и образных выражений: (казахско-русский фразеологический словарь с этнолингвистическими пояснениями). – Астана: Білге, 2003. – 368 с.; с. 68.
- 6 Аркадьев П.М. Полисемия названий головы в славянских и германских языках в типологическом и историческом аспектах // Московский лингвистический журнал. – 2002. – Т. 6, №1. 76.

REFERENCES

- 1 Sagidolda G. Poetikalik frazeologizmderdin etnomadeni mazmuni. – Almati: Gilim, 2003. – 247-b.
- 2 Shahanova N. Mir traditsionnoy kultury kazahov. – Almati: Kazahstan, 1998.
- 3 Valihanov Ch.Ch. Sledi shamanstva u kirgizov. – C. 484.
- 4 <http://kk.wikipedia.org/>
5. Kaydar A. Tyisyacha metkih I obraznih virazhenii: (kazakhsko-russkii frazeologicheskii slovar s etnolingvisticheskimi poyasneniyami). – Astana: Bilge, 2003. – 368 s.; s. 68.
- 6.6 Arkadyev P.M. Polisemya nazvanii golovi v slavyanskikh i germanskikh yazikah v tipologicheskem I istoricheskem aspektah. Moskovskii lingvisticheskii jurnal. 2002. T. 6, № 1. 76.

Резюме

A. B. Нуржанова

(Университет им. Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан)

ФРАЗЕОСЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ СОМАТИЗМА «БАС (ГОЛОВА)» В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

В статье рассматривается фразеосемантическое поле соматизма «бас (голова)» в языковой картине мира. На материале фразеологии казахского языка детально описываются и систематизируются соматические фразеологические единицы с компонентом «бас (голова)». Исследование проводится на основе семантической

характеристики, рассматривается уникальная структура культуры народа. Установлено, что при описании образно-ассоциативного, образно-эстетического, а также образно-прагматического поля фразеологических единиц с компонентом «бас», лексема бас (голова) выступает как лингвокультурологическая единица.

Ключевые слова: соматическая лексика, голова, языковая картина мира, фразеологическая единица.

Summary

A. B. Nurzhanova

(Suleyman Demirel university, Kaskelen, Kazakhstan)

PHRASEOSEMANTİC FIELD OF SOMATİSM «HEAD» İN THE LİNGUİSTİC WOLD VİEW

The article discusses there phraseological and semantic field of the somatism head in the linguistic view of the world. In structuring the phraseological units with component «head» in Kazakh linguistic view of the world it was proved that the image-associative and image-aesthetical, image-pragmatical filed of the lexeme «head» compile a special lingua cultural unit that is very significant in the national traditional linguistic view of the world. Lexeme «head» presents not only an anatomical organ, but it is a subject possessed specific characteristics and in figurative meaning it is a «storage of brain».

Keywords: somatic lexis, head, linguistic world view, phraseological unit.

Поступила 22.04.2014г.